

Aleksandra Brodecka

Uniwersytet Gdański

ETYKA W BIZNESIE

Wstęp

Alasdair MacIntyre twierdzi, że źródłem nierozwiązywalności wielu problemów moralnych współczesności jest zerwanie z tradycją etyki cnót¹. Jego głos liczy się w dzisiejszej debacie na temat sprawiedliwości rozdzielczej, czego dowodem jest zamieszczenie w słynnym zbiorze klasyków jego arcydzieła *Justice, Tradition and Desert*², obok wybitnych prac Johna Rawlsa (*Justice as Fairness*), Ronald Dworkina (*Justice and Hypothetical Agreements*), Michaela Walzera (*Complex Equality*). Oni wszyscy odwołują się do fundamentalnego podziału na sprawiedliwość rozdzielczą (*iusticia distributiva*) i wyrównaczą (*iusticia commutativa*). W łonie podziału zaproponowanego przez Arystotelesa mieszczą się różne kategorie sprawiedliwości: korygująca, dystrybucyjna, retribucyjna czy proceduralna³.

Ten współczesny dyskurs prawniczy wiąże się z koncepcją prawa natury w wersji Leona L. Fullera, czyli z „wewnętrzną moralnością prawa” (*the morality of law*)⁴. Jego koncepcja wyrosła na tle krytyki poglądów Herberta L.L. Harta, zaprezentowanych na łamach „*Harvard Law Review*”⁵. W odpowiedzi⁶ na ten tekst Fuller zdecydowanie przeciwstawił się Hartowskiemu postulatowi rozdzielania bytu od powinności, eksponując celowość prawa i wartości. Debata *Hart v. Fuller* odzwierciedla ós spraw między pozytywizmem prawniczym a doktrynami prawa natury, uzmysławiając prawnikom korzyści poszukiwania tzw. trzeciej drogi

¹ Por. P. Skuczyński, *Cnoty zawodowe*, [w:] *Leksykon etyki prawniczej. 100 podstawowych pojęć*. red. P. Skuczyński i S. Sykuna, Warszawa 2013, s. 53.

² A. MacIntyre, [w:] *What is Justice?, Classic and Contemporary Readings*, Second Edition, edited by Robert C. Solomon and Mark C. Murphy, New York, Oxford, Oxford University Press 2000, s. 309–314.

³ Por. J. Zajadło, *Sprawiedliwość*, [w:] *Leksykon wspólnej teorii i filozofii prawa. 100 podstawowych pojęć*, red. J. Zajadło, Warszawa 2007, s. 316–318.

⁴ T. Snarski, L.L. Fuller, [w:] *Filozofia prawa w pytaniach i odpowiedziach*, red. J. Zajadło i K. Zeidler, 2013, s. 72–71.

⁵ L.L. Hart, *Positivism and Separation of Law and Morals*, „*Harvard Law Review*” 1958, Vol. 71, No. 4.

⁶ L. L. Fuller, *Positivism and Fidelity to Law – A Reply to Professor Hart*, *Harvard Law Review* 1958, Vol. 71, No. 4.

w celu sprostania wielu wyzwaniom, jakie dzisiaj stoją przed „dobrym prawem”⁷. Osobiście opowiadam się po stronie Fullera ze względu na prawnonaturalne uzasadnienie wolności i praw człowieka, biorąc pod uwagę przede wszystkim godność wyrażoną w wielu dokumentach prawa międzynarodowego, w Karcie Praw Podstawowych UE i w wielu konstytucjach (m. in. w art. 30 Konstytucji RP).

Ogólna teoria wartości (jeden z dwóch działów filozofii) stanowi fundament prawoznawstwa w kontekście obowiązywania, stosowania i przestrzegania prawa. Prawodawca wybiera cele swojej działalności, które określa aksjologia systemu gospodarczego, społecznego i praktycznego. Organ stosujący prawo jest zmuszony uwzględnić argumentację aksjologiczną, gdyż tekst prawny często odsyła do ocen i norm moralnych, jakie kryją się za generalnymi klauzulami bądź domniemaniami prawnymi, chroniącymi takie wartości, jak niewinność oskarżonego lub dobra wiara. Z kolei obowiązek przestrzegania prawa (posłuszeństwa wobec prawa) uwzględnia instytucję cywilnego nieposłuszeństwa (gwarantującą obywatelom prawo odmowy przestrzegania prawa rażąco naruszającego wartości moralne lub zasady racjonalnego postępowania) bądź urzędowego odstępstwa od reguł prawnych (gwarantującą urzędnikowi prawo odmowy zastosowania prawa w imię ochrony interesu publicznego)⁸. Znaczy to, że wartości aksjologiczne prawa⁹ odzwierciedlają przede wszystkim etykę obowiązków¹⁰ i konsekwencji.

1. Kulturowy wymiar etyki prawniczej

Etyka prawnicza ma wymiar kulturowy, jest poświęcona zagadnieniom dylematów moralnych będących w kręgu zainteresowań etyki ogólnej. Dużo uwagi poświęca godności jako wartości przysługującej każdemu człowiekowi z racji bycia osobą posiadającą określone prawa, na których straży stoi godność proceduralna w postaci prawa do dobrej administracji i prawa do rzetelnego procesu sądowego. Spojrzenie na godność ludzką przez pryzmat etyki uniwersalnej pozwala na ogólną refleksję¹¹, otwarcie horyzontów i wyjście z izolacji¹² oraz na poznanie kondycji moralności w epoce przyśpieszenia¹³, głównych trendów i za-

⁷ Zob. J. Zajadło, *Pięćdziesiąta rocznica debaty Hart–Fuller*, „Państwo i Prawo” 2008, nr 7; a także T. Snarski, *Hart v. Fuller*, [w:] *Filozofia prawa w pytaniach i odpowiedziach*, s. 389–398.

⁸ Por. P. Sut, *Aksjologia a prawo*, [w:] *Leksykon...*, s. 1–8.

⁹ Zob. m.in. J. Górski, *Aksjologiczne przesłanki decyzji sądowych w sprawach gospodarczych*, [w:] *Dynamika wartości w prawie*, Kraków 1997, s. 129–156.

¹⁰ W rozumieniu Kantiańskiego imperatywu kategorycznego, odzwierciedlającego uniwersalną moralność.

¹¹ Zagadnienia podstawowe zostały zaprezentowane w podręczniku *Etyka zawodów prawniczych. Etyka prawnicza*, wyd. 1, Warszawa 2006. Zob. m.in. A. Kojder, *Rozwój myśli etycznej*, s. 25–42 i P. Skuczyński, *Metoda i przedmiot etyki prawniczej*, s. 56–65.

¹² Por. W. Torzewski, *Etyka poza opozycją: relatywizm – ostateczne uzasadnienie*, [w:] *Etyka wobec współczesnych dylematów*, Bydgoszcz 2006, s. 76–84.

¹³ M. Jaramowski, *Kondycja moralności w epoce przyśpieszenia* [w:] *Etyka wobec współczesnych dylematów*,

gadnień współczesnej etyki stosowanej¹⁴, w tym etyczności współczesnego prawa¹⁵.

Rozważania nad prawem i etyką ściśle wiążą się z państwem jako ogólnym pojęciem określającym porządek polityczny – stworzony przez człowieka i dla człowieka. Dla wielu filozofów głównym zadaniem jest zapewnienie „wszystkim” możliwości realizacji praw jednostki¹⁶. Tak pojmowane państwo od czasów Hegla definiowane jest jako państwo rozsądku¹⁷. W dzisiejszych czasach częściej wiąże się to zadanie państwa z demokracją. Francis Fukuyama (w swym dziele *Koniec historii*) i Samuel Hantington (w równie znanym dziele *Trzecia fala demokracji*) ukazują historyczne i kulturowe uwarunkowania demokracji w rozumieniu „demokratycznego państwa prawnego, urzeczywistniającego zasady sprawiedliwości społecznej”¹⁸. Zasada demokratycznego państwa stanowi zbiór reguł będących wyznacznikiem współczesnego państwa demokratycznego, takich jak: zaufanie obywateli do państwa i stanowionego przez nie prawa, niedziałanie prawa wstecz, zachowanie odpowiedniej *vacatio legis*, ochrony praw słusznie nabytych, *nullum crimen sine lege*, podziału władzy, proporcjonalności oraz wielu praw i wolności jednostki, w tym prawa do sądu, zasady dwuinstancyjności postępowania sądowego, prawa do prywatności, prawa do życia¹⁹.

Na wyróżnienie zasługuje zasada proporcjonalności, decydująca o granicach wolności i praw²⁰ w sensie formalnym (skoro ograniczenia mogą być ustanawiane tylko ustawą) i materialnym (skoro ograniczenia mogą być ustanawiane wyłącznie dla ochrony wyliczonych wartości: bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, środowiska, zdrowia publicznego, moralności publicznej, wolności i praw innych osób²¹). Te granice wynikają również z „istoty” określonych wolności i praw, zależnych nie tylko od reguł (przepisów) oraz zasad prawnych (zwłaszcza wyrażonych w wyrokach), ale i od praktyki prawa (realizowanej m.in. w orzecznictwie sądowym). Te reguły, zasady i polityki są ujmowane w różny sposób, bez ryzyka zniszczenia tożsamości danej wolności bądź określonego prawa. W niniejszym tekście godne uwagi są granice wolności gospodarczej (ogra-

s. 109-118.

¹⁴ J. Wawrzyniak, *Główne trendy i zagadnienia współczesnej etyki stosowanej*, [w:] *Etyka wobec współczesnych dylematów*, s. 233-250.

¹⁵ J. Byrska, *Etyczność współczesnego prawa*, [w:] *Etyka wobec współczesnych dylematów*, s. 277–287.

¹⁶ Por. G. W. F. Hegel, *Wykłady z filozofii dziejów*, przekł. J. Grątowski, A. Zandman, Warszawa 1958, s. 27 i n.

¹⁷ E. W. Böckenföda, *Państwo jako państwo etyczne*, [w:] tenże, *Wolność, państwo, Kościół*, Kraków 1993, s. 169.

¹⁸ Zwrot użyty w art. 2 Konstytucji RP; zob. M. Więcek, *Zasada demokratycznego państwa prawnego*, [w:] *Konstytucja III RP w tezach orzeczniczych Trybunału Konstytucyjnego i wybranych sądów*, red. M. Zubik, Warszawa 2008, s. XXV–XXVI i 18–42.

¹⁹ Tamże, s. XXV–XXVI.

²⁰ Konstytucja RP wyznacza te granice w art. 31 ust. 3. Zob. A. Zołotar, *Zasada proporcjonalności*, [w:] *Konstytucja III RP w tezach orzeczniczych Trybunału Konstytucyjnego i wybranych sądów*, s. XXVII–XXIX.

²¹ Zob. L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2006, s. 60.

niczane przez prawodawców ze względu na ważny interes publiczny)²² i granice własności (ograniczane przez prawodawców bez naruszenia istoty tego prawa)²³.

Historyczne i kulturowe uwarunkowania etyki są widoczne w biznesie. W tej sferze działalności człowieka etyka od zarania dziejów wiąże się ściśle z religią²⁴. Cztery wielkie religie świata (judaizm, buddyzm, chrześcijaństwo i islam) wspólnie poszukiwały odpowiedzi na pytanie: Cemu ma służyć biznes? Stanowisko wielkich religii dotyczące zagadnień związanych z działalnością gospodarczą zostało przedstawione w formie syntetycznej w ujęciu tabelarycznym²⁵, co ułatwia zrozumienie tak podstawowych kwestii dla biznesu jak: praca, bezczynność, dzień wolny od pracy, wartości, własność prywatna, stosunek do bogactwa, lichwa, koncepcja człowieka, handel, pomoc biednym, zasada sprawiedliwości społecznej, chciwość, ubóstwo, przedsiębiorczość i zysk, pracodawca i wynagrodzenie, stosunki społeczne, bezrobocie, gospodarka, złota reguła. Dokonanie tej analizy porównawczej wykracza poza ramy niniejszego tekstu. O tym, jaka głębia kryje się za przedstawionym zestawieniem niech świadczy złota reguła. Każda z wielkich religii postrzega ją inaczej:

Judaizm: „czyń drugiemu to, co chciałbyś, aby on czynił tobie”;

Buddyzm: „nie czyń innym tego, co sam uznałbyś za szkodliwe”;

Chrześcijaństwo: „wszystko więc, co byśmy chcieli, żeby wam ludzie czynili, i wy im czyńcie”;

Islam: „żaden z was nie jest wyznawcą, jeśli nie pragnie dla swego brata tego, czego pragnie dla siebie”

Współczesna etyka biznesu wykorzystuje również myśli filozofów²⁶. Przedmiotem zainteresowania są greckie zasady etyki gospodarczej, kształtowane pod wpływem poglądów Hezjoda, Sokratesa (inspiratora liberalizmu w ekonomii), Ksenofonta i Arystotelesa (wypowiadającego się na temat własności i pieniądza). Grecy filozofowie tworzyli nowatorskie koncepcje ekonomiczne, a Rzymianie potrafili wcielać je w życie, głosząc m.in. prymat wartości etycznych nad materialnymi i surowo potępiając wszelkie praktyki lichwiarskie (w czym wyróżniał się Cynceron). Do wielu zagadnień etyczno-gospodarczych ustosunkowano się w początkach chrześcijaństwa i w średniowieczu, co znalazło swe odzwierciedlenie w *Sumie teologicznej* św. Tomasza z Akwinu (w tomach *Sprawie-*

²² W Polsce tę kwestię reguluje art. 22 Konstytucji. Zob. M. Czura, *Komentarz do art. 22, [w:] Konstytucja III RP w tezach orzeczniczych Trybunału Konstytucyjnego i wybranych sądów*, s. 137–141. Autor dostrzega, iż użyty w tekście zwrot „wolność gospodarcza” wymaga wykładni, odpowiadającej utrwalonemu orzecznictwu europejskiemu.

²³ Dla polskiego porządku prawnego podstawowe znaczenie ma art. 64 ust. 3 Konstytucji. Zob. M. Czura, *Komentarz do art. 64 [w:] Konstytucja III RP w tezach orzeczniczych Trybunału Konstytucyjnego i wybranych sądów*, s. 326–347.

²⁴ Zob. K. Kietliński, *Religijne, historyczne i kulturowe uwarunkowania etyki biznesu, [w:] Etyka w biznesie i zarządzaniu*, Kraków 2005, s. 13–60.

²⁵ Tamże, s. 61–64.

²⁶ Tamże, s. 65–111.

dliwość i Cnoty społeczne). Wraz z kapitalizmem narodziła się nowa etyka biznesu w wersji klasyków ekonomii: Adama Smitha (*Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*), Johna Stuarta Millia (*Zasady ekonomii politycznej*). Do tych dzieł ustosunkowali się najwybitniejsi filozofowie okresu nowożytnego, tworząc autonomiczną koncepcję etyki w wersji Immanuela Kanta (*Krytyka czystego rozumu*) bądź w wersji utylitarystów: Thomasa Hobbesa, Johna Locke'a czy Jeremy'ego Benthama. Do popularyzacji etyki biznesu przyczyniło się przyznanie Nagrody Nobla w 1998 r. Amartyi Kumarze Senowi za dzieło poświęcone zagadnieniom współczesnej ekonomii.

2. Racjonalność w ekonomii i prawie a etyka

Od początku XX w. światem rządzą oligarchowie. Ich działalność gospodarcza rodzi poważne problemy etyczne²⁷. Gospodarowanie w „globalnej wiosce” (*La mondialisation heureuse* – według Minca) powoduje, że korupcja, kradzieże i oszustwa w biznesie międzynarodowym są dzisiaj o wiele groźniejsze niż w minionych wiekach. Te zjawiska niszczą mechanizmy rynkowe, prowadząc nieuchronnie do wielkiego rozczarowania²⁸. Rośnie znaczenie międzynarodowych kodeksów etycznych. Istnieje bowiem wiele problemów, których – jak twierdzi Milton Friedman – rynek nie jest w stanie rozwiązywać²⁹, nie wykluczając karności za przestępstwa gospodarcze³⁰. Model zarządzania moralnego staje się więc dzisiaj podstawowym kryterium doskonałości i sprawności organizacji³¹.

Ekonomia potrzebowała wielu lat, aby przedstawić matematyczny dowód na to, że „niewidzialna ręka” wolnego rynku nie zapewnia racjonalności działania. Ani koncepcja Adama Smitha, ani związany z nią model „doskonałej konkurencji” (dominujący standard w teorii ekonomii) nie były w stanie wyeliminować „niedoskonałości” (*imperfections*), traktowanych jako wystarczający powód korygującej interwencji państwa. Tylko niektórzy teoretycy, i to dopiero po II wojnie światowej, zwrócili uwagę na fakt, że w aparacie państwowym też działają ludzie, nie anioły³². Do przełomu w sposobie myślenia doprowadzili twórcy eko-

²⁷ Por. J. Ziegler, *Les nouveaux maîtres du monde et ceux qui leur résistent*, Paris 2002, s. 12; a także G.D. Chryssides, J. H. Kaler, *Etyka a umiędzynarodowienie biznesu*, [w:] *Wprowadzenie do etyki biznesu*, red. G. D. Chryssides, J. H. Kaler, przekł. H. Simbierowicz, Z. Wiankowska-Łodyka, Warszawa 1999, s. 528–530.

²⁸ G. Kolodko, *Od szoku do terapii, Ekonomia i polityka transformacji*, Warszawa 1999, s. 163.

²⁹ Jego poglądy są godne uwagi z racji pozycji USA we współczesnym świecie. Podobnie jak Rzym za czasów Cezara, tak USA znajdują się dziś w sytuacji bez wyjścia – chcą czy nie chcą muszą być imperium. G. Friedmann, *Następna dekada, Gdzie byliśmy i dokąd zmierzamy*, przekł. Monika Wyrwas-Wiśniewska, 2012, s. 45.

³⁰ E. Haliżak, *Współzależność integracji ekonomicznej w Unii Europejskiej – przyczynek do rozważań o istocie ekonomii politycznej w stosunkach międzynarodowych*, [w:] *Unia Europejska. Nowy typ wspólnoty międzynarodowej*, red. E. Haliżak, S. Parzymies, Warszawa 2002, s. 371.

³¹ B. Bombala, *Etyczny wymiar zarządzania*, [w:] *Annales. Etyka w życiu gospodarczym*, red. J. Belniak, Łódź 2000, s. 176.

³² L. Balcerowicz, *Wstęp do wydania polskiego*, [w:] Vernon L. Smith, *Racjonalność w ekonomii*, Warszawa

nomii wyboru publicznego (*public choice*) – James Buchanan i Gordon Tullock³³. Do nich z czasem dołączyli twórcy ekonomii behawioralnej (*behavioral economy*) A. Tversky i D. Kahneman³⁴. Obok tych nurtów rozwija się dzisiaj ekonomia eksperymentalna (*experimental economy*), inspirowana prawami Vernona L. Smitha na temat „racjonalności ekologicznej”³⁵. Eksperymenty przeprowadzone przez zwolenników ekonomii eksperymentalnej zaprzeczyły formalnym teoriom gier (znanym z dylematu wspólnego państwa³⁶ i dylematu więźnia³⁷) i głównym założeniom tzw. ekonomii informacji w wersji Akerlofa i Stiglitz, czyli wszystkim tezom opartym na modelach matematycznych³⁸. Wynikają one z twierdzeń, że ludziorom właściwa jest norma wzajemności (*reciprocity*), będąca rezultatem interakcji między ewolucją biologiczną i kulturową. Dzięki tej normie – ich zdaniem – pojawi się moralnie lepszy *Homo sapiens*³⁹. Czyżby był nim *Homo perfectus*⁴⁰.

W swym wykładzie wygłoszonym z okazji otrzymania Nagrody Nobla (zatytułowanym *Constructivist and Ecological Rationality in Economics*) Vernon L. Smith wyjaśnił, co kryje się pod dwoma elementami koncepcji racjonalnego ładu społecznego: racjonalnością konstruktywistyczną (polegającą na rozszerzeniu teorii gier o prognozy wynikające z eksperymentu) i racjonalnością ekologiczną

2013, s. XVI.

³³ Zob. J. Wilkin, *Teoria wyboru publicznego – homo oeconomicus*, [w:] *Teoria wyboru publicznego. Główne nurty i zastosowania*, red. nauk. J. Wilkin, Warszawa 2012, s. 14 i n. Autor omawia szkołę Wirginii i jej teorie: ekonomiczną teorię demokracji, teorię władzy ustawodawczej, wykonawczej i biurokracji państwowej, teorię kontraktu konstytucyjnego, teorię grup interesu i koalicji dystrybucyjnych, teorie pogoni za rentą.

³⁴ Dokonali oni trzeciego kroku w rozwoju Law & Economics: pierwszy krok – tradycyjna szkoła chicagowska (z Posnerem na czele), drugi krok – szkoła instytucjonalna, a trzeci krok – ekonomia behawioralna. Behawioraliści rzucili wyzwanie racjonalności konstruktywistycznej. Ich wiarygodność zawdzięczają m.in. Nagrodzie Nobla, jaką Kahneman otrzymał w dziedzinie ekonomii w 2002 r. Zob. V.L. Smith, *Psychologia i rynki*, [w:] tenże, *Racjonalność w ekonomii*, s. 176–201.

³⁵ V.L. Smith, *Racjonalność ekologiczna*, [w:] tenże, *Racjonalność w ekonomii*, s. 29–36.

³⁶ Zob. A. Brodecka-Chamera, *Tragedia zasobów wspólnych*, [w:] „Gdańskie Studia Prawnicze” 2001, t. 25, s. 69–80.

³⁷ Dzieło *Theory of Games and Economic Behaviour* (1944) Johna von Neumanna oraz Oscara Morgensterna jest punktem wyjścia do wielu wariantów teorii gier. Do niego nawiązuje m.in. Thomas C. Schelling w strategii konfliktu (1960), za którą otrzymał Nagrodę Nobla w 2005 r. Autor nawiązuje w swej pracy do dylematu więźnia (zob. Thomas C. Schelling, *Strategia konfliktu*, przekł. J. Stawiński, Warszawa 2013, s. 98, 212, 226) choć koncentruje się na konfliktach zbrojnych.

³⁸ Zob. G.A. Akerlof, *Behavioral Macroeconomics and Macroeconomic Behaviour*, *American Economic Review* 2002, Vol. 92, s. 411–433; J.E. Stiglitz, *Information and the Change in the Paradigm in Economics*, Nobel Prize Lecture, 8 December 2001. Przedruk *American Economic Review* 2002, Vol. 92 (3), s. 460–501.

³⁹ L. Balcerowicz, *Wstęp...*, s. XX.

⁴⁰ Zob. H.G. Adamkiewicz-Drwiłło, *Współczesna metodologia nauk ekonomicznych*, TNOiK, Toruń 2008, s. 249. Za nadrzędny cel działania człowieka doskonałego autorka uznaje maksymalizację indywidualnej funkcji celu, który winien uwzględniać aspekty gospodarcze i społeczne. Opracowany przez nią model obejmuje: cel działania (maksymalnej funkcji celu), uwarunkowania działania (własność prywatna, swoboda działalności) i atrybuty działania (permanentne zdobywanie wiedzy; dążenie do uzyskania doskonałej informacji; podejmowanie racjonalnych decyzji). Tamże, s. 250.

(ukształtowaną przez zasady działania, normy, tradycje i „moralność”)⁴¹. Swe rozważania noblista zilustrował przykładem „wielkiego skoku” w Chinach, który był planem konstruktywistycznym. Jego twórcy byli ślepi na potęgę inteligencji i efektywność starożytnych chińskich tradycji kulturowych. Usunięcie w cień konfucjanizmu doprowadziło do gospodarczej i społecznej katastrofy. Dopiero powrót do tradycyjnych zasad i wartości przyczynił się do bolesnych przewarżościowań i zmian w dziedzinie przedsiębiorczości, napędzanych przez handel światowy⁴².

3. Społeczna odpowiedzialność biznesu

Większość nieetycznych działań i zachowań pozostaje tajemnicą firm i ich pracowników. Trudno jest oszacować koszty związane z brakiem odpowiedzialności przedsiębiorców. Według badań *Transparency International* tylko w Brazylii roczny koszt społeczny samej tylko korupcji sięga 6000 dolarów na mieszkańca⁴³. Trudno sobie wyobrazić, jaki jest koszt społeczny korupcji w krajach takich jak Rosja bądź Ukraina w okresie transformacji i działań wojennych. Żyjemy w czasach, kiedy o wielkich aferach gospodarczych media informują nas każdego dnia. To, o czym pisał Adam Smith (ojciec współczesnej ekonomii i filozof zajmujący się moralnością społeczną), traci blask w konfrontacji z faktami, które wręcz bulwersują opinię publiczną. Niedoceniając efektów zewnętrznych⁴⁴, lokowanie produkcji poza obszarem działania efektywnych regulacji prawnych, zapewnianie dostawy surowców lub dostęp do innych zasobów po zaniżonej cenie i tysiące przykładów związanych z tymi zjawiskami powodują, że rośnie świadomość katastrofalnych rozmiarów dewastacji życia gospodarczego i środowiska. Na razie politycy w krajach rozwiniętych są skłonni uznać konieczność wprowadzania przez biznes dobrowolnych kodeksów etycznych, ONZ wręcz apeluje o przestrzeganie praw człowieka⁴⁵. Ale to nie wystarczy. Postulat przyjęcia globalnych regulacji prawnych określających normy etyczne biznesu jest utopią. Odnosi się to m.in. do zasad etycznych zwanych *Global Compact*⁴⁶, inicjatywy *Global Resources Initiative*⁴⁷, Zielonej księgi *Odpowiedzialność społeczna przedsiębiorstw* (w której Komisja Europejska uwzględniła Trójstronną Deklarację Zasad dotyczących międzynarodowych przedsiębiorstw i polityki społecznej MOP oraz wytyczne dla

⁴¹ V.L. Smith, *Racjonalność...*, s. 15–36.

⁴² Tamże, s. 35.

⁴³ D. Fleischer, *Corruption in Brasil*, CSIS Report, Washington DC 2002.

⁴⁴ Na które zwrócił uwagę wielki metodolog, inspirator instytucjonalnej *Law & Economics*, Robert H. Coase. Zob. tenże, *Firma, rynek i prawo*, przekł. J. Stawiński. Warszawa 2013, *passim*.

⁴⁵ W.M. Reyes, *Etyka biznesu – wybrane kwestie*, [w:] *Etyka w biznesie i zarządzaniu*, s. 150; a także Biuletyn Nuewa Epoca Semanal oraz materiały szkoleniowe Światowej Organizacji Pracy.

⁴⁶ Zapropował je w 1999 r. Kofi Annan (Sekretarz Generalny ONZ) na Światowym Forum Biznesu. Dotyczą one praw człowieka, standardów pracy, ochrony środowiska, walki z korupcją.

⁴⁷ Powstała w wyniku współpracy Koalicji na rzecz Gospodarki Odpowiedzialnej za Środowisko (*Coalition for Environmentally Responsible Economies*) z Programem Środowiskowym ONZ (UNEP).

przedsiębiorstw wielonarodowych OECD)⁴⁸, te zasady w gruncie rzeczy funkcjonują tylko w *public relations*.

4. Etyka przedsiębiorców

Peter Drucker – zapewne jako jeden z pierwszych – stwierdził, że zarząd przedsiębiorstwa komercyjnego musi być przede wszystkim skuteczny⁴⁹. Efektywność jego pracy jest prawdopodobnie niezwykle ważna także w sensie etycznym z racji odpowiedzialności za zyskowność. Nie ulega wątpliwości, że w biznesie wyniki ekonomiczne są przyczyną, istotą i celem jego istnienia. Mowa jest tutaj o uczciwym prowadzeniu działalności gospodarczej, bo tylko taka, w dłuższej perspektywie czasu, ma sens. Tak rozumują osoby kompetentne, które racjonalnie realizują funkcje zarządzania, umiejętnie łącząc interesy przedsiębiorstwa z interesami jego interesariuszy oraz respektując zasady etyczne.

Łączenie kompetencji szefa z etycznym zarządzaniem jest cechą przywództwa opartego na kompetencjach strategicznych (umiejętne kształtowanie misji i wizji przedsięwzięcia oraz relacji z zewnętrznym otoczeniem; podejście systemowe, holistyczne i zdolność do osiągania efektów synergicznych itp.) i zasady etyczne (wiarygodność, zaufanie, powierzanie odpowiedzialności). Tylko tak rozumiany paradygmat przywództwa według Conveya daje osobom zaangażowanym w dane przedsięwzięcie poczucie sensu, świadomość, że robią coś, co jest ważne⁵⁰. Niewiele jest mądrości w powiedzeniu, że „pierwszy milion złotych w biznesie należy ukraść”. Nieuczciwość nie może być podstawą trwałego sukcesu w gospodarce.

W okresach wielkich transformacji ustrojowych i uczenia się gospodarowania według reguł rynku występuje zjawisko nadmiernego zaangażowania w pracę zawodową, które często powoduje stres i wypalenie zawodowe. Pod koniec ubiegłego stulecia przerwano w Japonii znową milczenia i ujawniono, że *karoshi* (coś co przypomina pracoholizm) jest drugą pod względem liczby ofiar przyczyną śmierci wśród ludzi w wieku produkcyjnym. Od tego czasu określenie *moretsu sha-in* (fanatyczni pracownicy) oraz *yoi kigyio senshi* (wzorowi żołnierze korporacji) są pejoratywne⁵¹. Również w Stanach Zjednoczonych coraz częściej mówi się, że syndrom SCD (*sudden cardiac death*) jest drugą przyczyną śmierci wśród czterdziesto- i pięćdziesięciolatków bądź choroby Alzheimera⁵². Podobne zjawiska ob-

⁴⁸ Do dyskusji na temat Zielonej księgi w 2002 r. Komisja Europejska opracowała i opublikowała dokument: *Corporate Social Responsibility: A Business Contribution to Sustainable Development* (Odpowiedzialność społeczna przedsiębiorstw: Wkład biznesu w zrównoważony rozwój).

⁴⁹ P. F. Drucker, *Mysli przewodnie Druckera*, Warszawa 2002, s.33.

⁵⁰ S.R. Covey, *Zasady skutecznego przywództwa*, Poznań 2004, s. 182–187.

⁵¹ R.S. Eliot, *Od stresu do siły*, Warszawa 1997, s. 20.

⁵² Wywiad z prof. H.J. Markovitschem, *Wyszedł po papierosy i nie wrócił*, „Forum” 2004, nr 12; za: T. Oleksyn, *Zarządzający i zarządzanie – wybrane kwestie i dylematy etyczne*, [w:] *Etyka w biznesie i zarządzaniu*, s. 214.

serwuje się w wielu innych krajach rozwiniętych pod względem gospodarczym. W Polsce rzadziej powodują one śmierć, gdyż firmy wymieniają wypalonych pracowników na nowych⁵³.

Przyczyną tych zjawisk jest brak etyki w biznesie. Do wielu przedsiębiorców nie docierają argumenty ONZ i Rady Europy, z których wynika, że: praca nie może być traktowana jak „towar” (gdyż degraduje to człowieka); praca i płaca mają nie tylko ekonomiczny, ale i społeczny charakter (gdyż zaspokajają potrzeby aktywności i kreatywności, kontaktu i poczucia wspólnoty z innymi ludźmi). W literaturze wciąż pisze się o prawie Parkinsona (pierwszej satyrze na organizację biurokratyczne⁵⁴) i o prawie Murphy`ego (kpinie z „wyścigu szczurów”<sup>55</sup>). Parkinson stwierdził m.in. że organizacje biurokratyczne zaciekle zwalczają i neutralizują jednostki szczególnie uzdolnione i kreatywne. Niektóre prawa Murphy`ego wprost piętnują postawy nieetyczne. Powiedzenia w stylu „Kto pod kim dołki kopie, ten awansuje” czy też „Niewiele centymetrów dzieli klepięcie po plecach od kopnięcia w tyłek” są kpiną z rzekomego przymusu postępu i bycia efektywnym⁵⁶.

5. Wartości etyczne prawa kontraktów

Związki między prawem i moralnością są niezwykle istotne w odniesieniu do kontraktów handlowych. Nabierają one wyjątkowego znaczenia na tle zasad prawa cywilnego i reprezentowanych przez nie wartości, z których niektóre są traktowane jako klauzule słusznościowe. Znajdują się w wielu ustawodawstwach (m.in. w części ogólnej polskiego kodeksu cywilnego⁵⁷) i wśród Zasad europejskiego prawa umów⁵⁸.

Poczesne miejsce w literaturze zajmuje klauzula zasad współżycia społecznego, którą w Polsce po zmianie ustroju w 1989 r. starano się określać mianem dobrych obyczajów, dobrej wiary, czy też względami słuszności. Dzisiaj nie ma ona już zabarwienia ideologicznego. Nadaje się jej uniwersalne znaczenie. Tak rozumiana zasada współżycia społecznego pełni funkcję normatywną (art. 56 k.c. – w odniesieniu do treści wszystkich stosunków cywilnoprawnych wynikających z czynności prawnych) i kontrolną (art. 58 § 2 k.c. – wprowadzający sankcje bezwzględnej nieważności dla wszystkich czynności prawnych w treści lub celu sprzecznym z zasadami współżycia społecznego; art. 353¹ k.c. – powtarzający

⁵³ Wywiad z Tomaszem Ochinoskim i Waldemarem Grzywaczem, „Personel i Zarządzanie” 2004, nr 4.

⁵⁴ C. N. Parkinson, *Prawo Parkinsona albo pogoni za postępem*, Warszawa 1963, *passim*.

⁵⁵ *Prawa Murphy`ego 2000*, red. A. Block, Poznań 1999, *passim*.

⁵⁶ T. Oleksyn, *Zarządzający i zarządzanie*, s. 248.

⁵⁷ Zob. m.in. M. Wilejczyk, *Zagadnienia etyczne części ogólnej prawa cywilnego*, Warszawa 2014, *passim*.

⁵⁸ Zob. zwłaszcza O. Lando, *Kultura a prawo kontraktów*, [w:] *Nowa Europa. Przegląd Natoliński* 2008, nr 2(7), s. 131–159; a także M. Konopacka, *Zasady prawa prywatnego w systemach krajowych*, [w:] Z. Brodecki, M. Konopacka, A. Brodecka-Chamera, *Komparatystyka kultur prawnych*, Warszawa 2010, s. 147, 162.

to w odniesieniu do umów). Społeczny charakter współzycia pozwala łączyć tę zasadę z art. 2 Konstytucji RP, w którym jest mowa o zasadzie sprawiedliwości społecznej⁵⁹. Jest ona nadto otwarta na normy pozaprawne, w tym zwłaszcza etyczne.

W polskim kodeksie cywilnym znajdują się przepisy, w których pojawia się tradycyjna zasada dobrych obyczajów: art. 70 (przyczyny unieważnienia umowy, gdy podczas aukcji lub przetargu postępowano w sposób niezgodny z prawem lub dobrymi obyczajami), art. 72 § 2 (obowiązek naprawienia szkody z tytułu negocjacji rozpoczętych lub prowadzonych z naruszeniem dobrych obyczajów), art. 385¹ (uznający za niedozwoloną klauzulę umowy zawieranej z konsumentem w sposób sprzeczny z dobrymi obyczajami, jeśli rażąco narusza jego interesy). W przepisach polskiego kodeksu cywilnego występuje też tradycyjna klauzula odzwierciedlająca zasadę słuszności. Pojawia się ona w kontekście odpowiedzialności Skarbu Państwa za szkody (art. 417² – gdy okoliczności wskazują, że wymagają tego względy słuszności), kolizji uprawnień (art. 761² – gdy względy słuszności przemawiają za podziałem prowizji między obu agentów), świadczenia wyrównawczego (art. 764³ – gdy roszczenie przysługujące agentowi jest zależne od względów słuszności) bądź jego wyłączenia (art. 764⁴ pkt 2 – gdy względy słuszności nie pozwalają domagać się od agenta dalszego wykonywania czynności), odpowiedzialności ubezpieczyciela (art. 827 § 1 – gdy zapłatę odszkodowania w razie rażącego niedbalstwa ubezpieczającego uzależnia się od względów słuszności).

W ostatnich latach toczą się burzliwe spory o klauzulę formułującą zasadę rozsądku (jako dobrą wiarę w znaczeniu obiektywnym), obok zasady dobrej wiary rozumianej subiektywnie. Nowa formuła jest proklamowana przez Zasady europejskiego prawa umów, kilka ustawodawstw w państwach członkowskich Unii Europejskiej i przez doktrynę. W polskiej literaturze jej orędowniczką jest Rott-Pietrzyk⁶⁰. Próby uregulowania tej klauzuli generalnej w polskim kodeksie cywilnym się nie powiodły⁶¹. Do pojęcia rozsądku odwołują się obecnie tylko nieliczne przepisy k.c.: art. 84 § 2 (rozsądna ocena sprawy jako element błędu istotnego), art. 760² § 2 i 3 (obowiązek zawiadamiania agenta przez dającego prowizję „w rozsądnym czasie”), art. 761¹ § 2 (żądanie prowizji „w rozsądnym czasie” od rozwiązania umowy), art. 948 § 2 (wykładnia, która pozwala utrzymać rozporządzenia spadkobiercy w mocy i nadać im „rozsądną treść”).

Zasady współzycia społecznego, dobre obyczaje czy dobra wiara? To pytanie nurtuje wielu teoretyków prawa cywilnego⁶². Nie ulega wątpliwości, że wraz

⁵⁹ Przekonywający jest zatem argument, że dla zasad współzycia społecznego znamienne jest poszukiwanie ich treści w pierwszej kolejności w polskiej Konstytucji. Z Radwański, M. Zieliński, [w:] *System prawa prywatnego*, t. 1, s. 395.

⁶⁰ E. Rott-Pietrzyk, *Klauzula generalna rozsądku w prawie prywatnym*, Warszawa 2007, *passim*.

⁶¹ Zob. M. Wilejczyk, *Zagadnienia etyczne...*, s. 86.

⁶² Zob. M. Plich, *Zasady współzycia społecznego, dobre obyczaje czy dobra wiara? Dylematy nowelizacji klauzul generalnych prawa cywilnego w perspektywie europejskiej*, SP 2006, nr 4; W. Dajczak, *Zasady współzycia*

z klauzulą odsyłającą do względów słuszności tworzą one zestaw klauzul generalnych pełniących funkcje normatywne i kontrolne. Ich etyczny wymiar nie wzbudza żadnych wątpliwości, do czego przyczynia się ich natura, scalająca normy prawne z normami moralnymi.

Z art. 56 k.c. wyraźnie wynika, że „Czynność prawna wywołuje nie tylko skutki w niej wyrażone, lecz również te, które wynikają z ustawy, z zasad współżycia społecznego i z ustalonych zwyczajów”. To, co wynika z zasad współżycia społecznego i z ustalonych zwyczajów, wywiera istotny wpływ na etykę w biznesie, na zgodność czynności prawnych z normami moralnymi⁶³. W procesie ustalenia znaczenia złożonego oświadczenia woli mają dzisiaj „wiele do powiedzenia”. Zasady europejskiego prawa umów oraz doktryna i orzecznictwo sądów unijnych, za które uważa się Trybunał Sprawiedliwości UE, ale i sądy krajowe państw członkowskich.

Wyrażone w nich wartości należy rozpatrywać w kontekście rynku wewnętrznego, funkcjonującego w przestrzeni prawnej wszystkich państw członkowskich Unii Europejskiej. Dotyczy to oświadczeń woli kierowanych do nieograniczonego kręgu adresatów, których działalność wywiera bezpośredni wpływ na funkcjonowanie rynku wewnętrznego w zgodzie z jego zasadami. W grę wchodzi tutaj przede wszystkim ochrona uzasadnionych oczekiwań adresata oświadczenia woli⁶⁴, którą dzisiaj wyraża reguła *in dubio pro proferentem* – wyraźna w europejskim prawie umów oraz w Projekcie Księgi pierwszej Kodeksu cywilnego (art. 88 § 1)⁶⁵. Według tej reguły, należy domniemywać, że osoba samodzielnie redagująca tekst umowy albo posługująca się tekstem oświadczenia woli przygotowanym przez osobę trzecią sama ponosi ryzyko ewentualnej niejasnej redakcji oświadczenia woli⁶⁶.

O obecności zasad współżycia społecznego i ustalonych zwyczajów w art. 65 § 1 k.c. zadecydowała chęć odwołania się prawodawcy do idei sprawiedliwości kontraktowej, która od wieków decyduje o uczciwości w obrocie⁶⁷ w relacjach wierzyciela z dłużnikiem. Słusznie podkreśla Magdalena Wilejczyk, że ta idea nie uzasadnia faworyzowania jednej ze stron umowy poprzez przyjęcie reguły *in favorem debitoris*. Co najwyżej, można uzasadnić wówczas nakaz życzliwej inter-

---

społecznego czy dobra wiara? Rej. 2001, nr 1; B. Janiszewska, *Pojęcie dobrej wiary w rozumieniu obiektywnym a zasady współżycia społecznego*, 2003, nr 9.

⁶³ M. Wilejczyk, *Zagadnienia etyczne...*, s. 207–237. Autorka cytuje bogatą literaturę przedmiotu badań. Jej wykorzystanie w tym tekście wykracza poza ramy artykułu.

⁶⁴ Orz. SN z dnia 24 lipca 1959 r., 4 CR 1027/58, OSP i KA 1961, nr 2, poz 32. Mimo upływu czasu i zmiany perspektywy z krajowej na unijną jego treść pozostaje wciąż aktualna.

⁶⁵ Zob m.in. J. Rajski, *Jednolite reguły wykładni kontraktów zawieranych w międzynarodowym obrocie gospodarczym*, [w:] *Studia z prawa cywilnego i gospodarczego. Księga pamiątkowa dedykowana Profesor Czesławie Żuławskiej*, red. B. Grzela, R. Szostak, Kraków 2000, s. 205.

⁶⁶ P. Machnikowski, *KC Komentarz*, s. 164.

⁶⁷ R. Longchamps de Bérier, *Zobowiązania*, s. 746.

pretacji w celu utrzymania czynności prawnej w mocy, czyli niekwalifikowanie jej jako nieważnej⁶⁸.

Czynność prawna sprzeczna z zasadami współżycia społecznego jest nieważna. Wynika to wprost z art 58 § 2 k.c., regulującego kwestię bezprawności czynności. U podstaw tego przepisu leży argumentacja o charakterze etycznym. Zasady współżycia społecznego – według M. Wilejczyk – występują w art. 58 § 2 k.c. w tej samej roli co w art. 353¹ k.c., gdy decydują o przekroczeniu granic swobody umów⁶⁹.

6. Etyka zawodów prawniczych

Rozważania poświęcone etyce w biznesie zwykle rozpoczynają się lub kończą na etyce zawodów prawniczych⁷⁰. Każda z ról zawodowych ma swoją aksjologię, która w określonym stopniu decyduje o przenikaniu zasad moralnych do działalności gospodarczej. Wśród wartości etycznych poszczególnych zawodów prawniczych zazwyczaj eksponuje się bezstronność (sędziego i arbitra), obiektywizm i praworządność (prokuratura), wiarygodność (notariusza), sprawność (komornika), lojalność (obrońcy i pełnomocnika), rzetelność (prawników udzielających porad prawnych) oraz dobrowolność (mediatorów)⁷¹.

Na wyjątkową uwagę zasługuje w tym względzie aktywizm sędziowski, który w największym stopniu decyduje o uwzględnianiu argumentów pozaprawnych. Współczesne spory o aktywizm sędziowski toczą się dzisiaj w wielu krajach (w USA, w Wielkiej Brytanii, Kanadzie, Brazylii, Niemczech, Szwajcarii, Izraelu i Japonii) i w Unii Europejskiej. Wyjątkowo aktywny był Sąd Najwyższy USA podczas przewodnictwa E. Warrena (w okresie prezydentury F. D. Roosevelta) i takich sędziów jak R. Bork i A. Scalia (w okresie prezydentury R. Reagana). Aktywizm sędziowski jest o wiele mniej agresywny w systemie prawa stanowionego, w tym europejskiego prawa kontynentalnego. Trybunał Sprawiedliwości UE łączy elementy systemu *common law* i systemu prawa stanowionego i w związku z tym zajmuje pozycję raczej umiarkowaną w rozumieniu ideologii sądowego stosowania prawa⁷².

⁶⁸ M. Wilejczyk, *Zagadnienia etyczne...*, s. 228 i cyt. tam literatura.

⁶⁹ Tamże, s. 355.

⁷⁰ Z nimi wiążą się pojęcia i zasady etyki prawniczej. Autorzy podręcznika eksponują: zaufanie (P. Skuczyński, s. 98–104); integralność (P. Skuczyński, s. 105–111); niezależność i niezawisłość (A. Jaworski, s. 112–121); bezstronność (M. Izdebski, s. 122–126); staranność i odpowiedzialność (T. Romer, s. 127–130).

⁷¹ P. Skuczyński, *Aksjologia zawodowa*, [w:] *Leksykon etyki prawniczej*, s. 4.

⁷² Wiele miejsca tej problematyce poświęca T.T. Koncewicz; zob. *Aksjologia unijnego kodeksu proceduralnego*, Warszawa 2010, *passim*; B. Wojciechowski spór o aktywizm i pasywizm sędziowski postrzega jako rywalizację zwolenników i przeciwników formalizmu prawniczego, Zob. *Spór między aktywizmem a pasytywizmem sędziowskim a realizacja prawa do sądu w procesie cywilnym*, [w:] *Edukacja demokratyczna*, red. K.M. Cern, P.W. Jucharz, E. Nowak, Poznań 2009, s. 190.

Aktywizm sędziowski zależy przede wszystkim od etyki sędziowskiej, od odpowiedzialności moralnej sędziów za ewentualne przekroczenie granic kompetencji powierzonych⁷³. W odniesieniu do sędziów ponadnarodowych uznaje się opracowane i przyjęte przez Komisję Praw Człowieka ONZ Zasady postępowania sędziów z Bangalوره (*Bangalore Principles of Judicial Conduct*). Ten ponadnarodowy kodeks etyki zawodowej sędziów sformułował uniwersalne normy etyki sędziowskiej wspólne dla wszystkich kultur prawnych świata⁷⁴.

7. Zamiast podsumowania

W rozważaniach kontekstualnych o etyce w biznesie trudno nie wspomnieć o wybitnych dziełach Douglasa C. Northa – laureata Nagrody Nobla – w dziedzinie ekonomii w 1993 r. (wspólnie z Robertem W. Foglem) za wkład w odnowę badań historii gospodarczej. W swej książce *Zrozumieć przemiany gospodarcze* (tytuł oryg.: *Understanding the Process of Economic Change*)⁷⁵ noblista wyjaśnia, jak struktura instytucjonalna determinuje ścieżki rozwoju gospodarczego różnych społeczeństw, sugeruje, jakimi istotnymi kwestiami powinny się zająć nauki społeczne. Autor próbuje odnaleźć ukryte siły kształtujące proces zmiany. Przedmiotem jego zainteresowań jest m. in. świadomość i emocje (nieoddzielne) oraz świadomość i sumienie (rozdzielne). Dokonana przez niego analiza przyczyn upadku Związku Radzieckiego jest dla nas wyjątkowo pouczająca. Pokazuje, jak wrażliwy jest ład gospodarczy, gdy nie jest efektem wspólnych przekonań kulturowych i właściwego wyboru drogi.

Okazuje się, że los imperiów jest krótkotrwały, gdy nie uwzględnia się kulturowego dziedzictwa. Obowiązkiem filozofów jest ciągle przypominanie o tym, co niezniszczalne, i bez czego każdy rozwój ostatecznie musi się przemienić w klęskę. W jednym z moich pierwszych artykułów opracowanych wspólnie z Martą Dargas została wyeksponowana idea harmonii jako fundament kultur prawnych Wschodu i Zachodu⁷⁶. Konfucjusz w swych naukach kładł ogromny nacisk na etykę jako fundament triady cnót: ren (cnoty uniwersalnej), li (obyczajów) i yi (słuszności). *Homo politicus* Arystotelesa to przede wszystkim człowiek sprawiedliwy⁷⁷. Powrót Chin do konfucjanizmu z pewnością ułatwi poro-

⁷³ Na ten temat jest wyjątkowo bogata literatura. Zob. m. in. J. Stelmach, *Współczesna filozofia interpretacji prawniczej*, Kraków 1995, rozdz. II; M. Zirk-Sadowski, *Prawo a uczestnictwo w kulturze*, Łódź 1998, *passim*; M. Matczak, *Summa iniuria. O błędzie formalizmu w stosowaniu prawa*, Warszawa 2007, *passim*.

⁷⁴ P. Skuczyński, M. Zirk-Sadowski, *Etyka sędziowska*, [w:] *Leksykon etyki prawniczej*, s. 132–133. W Polsce obowiązują: *Zbiór zasad etyki zawodowej sędziów* (przyjęty przez KRS) i *Zbiór zasad postępowania sędziów* (przyjęty przez Stowarzyszenie Sędziów Polskich „Iustitia”).

⁷⁵ Zob. D. C. North, *Zrozumieć przemiany gospodarcze*, przekł. J. Stawiński, Wstęp do wydania polskiego L. Balcerowicz, Warszawa 2014, *passim*.

⁷⁶ A. Brodecka-Chamera, M. Dargas, *Konfucjusz versus Arystoteles. Jedna idea, dwie kultury prawne*, [w:] *Kulturowe i edukacyjne oblicza współczesnej Azji*, red. nauk. J. Marszałek-Kawa, R. Gawłowski, Toruń 2013, s. 54–72.

⁷⁷ B. Wojciechowski, M. Golecki, *Wstęp*, [w:] *Rozdroża sprawiedliwości we współczesnej myśli filozoficznej*,

zumienie między Wschodem i Zachodem w sferze gospodarki. Napawa nadzieją chińskie marzenie o konstytucjonalizmie⁷⁸. Dostrzeżenie błędów stalinowskiego socjalizmu i próba sprowadzenia do Konstytucji KPCh frazy postulującej, aby „partia działała w ramach konstytucji i praw”, rozpoczęła wielką debatę na temat *xianzheng* (rządzenia krajem zgodnie z konstytucją)⁷⁹. To nie jest bitwa o słowa, lecz o władzę. Sam fakt pojawienia się w dyskursie „uniwersalnych” wartości, na które składają się: wolność, demokracja, rządy prawa, prawa człowieka i inne tzw. wolności zachodnie jest godny odnotowania w rozważaniach na temat etyki w międzynarodowych stosunkach gospodarczych. Nawet przy założeniu, że dla niektórych konstytucjonalizm w Chinach przypomina „wspinanie się na drzewo dla złapania ryby”⁸⁰. Zbyt mało czasu upłynęło, aby cokolwiek o tym sądzić. Przyszłość Chin nie jest jeszcze przesądzona, a wraz z nią przyszłość świata.

Aleksandra Brodecka

BUSINESS ETHICS

Contemporary legal discourse is associated with the concept of natural law in the version proposed by Leo L. Fuller that is “the morality of law”. His concept grew out against the criticism of the views of Herbert L. L. Hart presented in the article “Positivism and Separation of Law and Morals” published in the Harvard Law Review. The debate Hart v. Fuller has an impact on the discussion about law and ethics in the context of the “democratic state ruled by law” (implementing the principle of social justice) and the “business” (implemented in line with the concept of rational economic order). Philosophical considerations have been supplemented by a general reflection on the social responsibility of business, business ethics, the ethical values of contracts and the ethics of legal professions.

---

red. B. Wojciechowski, M.J. Golecki, Toruń 2008, s. 2, 8.

⁷⁸ M. Stepień, *Chińskie marzenie o konstytucjonalizmie*, Kraków 2015, *passim*.

⁷⁹ Tamże, s. 168.

⁸⁰ Tamże, s. 175–177.